

Muraközy László (szerk.): *Fecseg a felszín és hallgat a mély* Tudatok és tudatalattik a gazdaságpolitikában

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 298 oldal, 2940 forint

A kötet egy 2007 márciusában a Debreceni Egyetemen megtartott konferencia¹ hat előadásának véglegesített változatát közli. A hat előadó – az előadások, illetve most már tanulmányok közlésének sorrendjében – Antal László, Muraközy László, Gyórfy Dóra, Török Ádám, Bokros Lajos és Csaba László. A bevezető és összefoglaló tanulmányt Muraközy László írta. Ez a recenzió ezt a hét írást ismerteti.

Muraközy László már bevezető tanulmánya első bekezdésében félreérthetetlenül leírja a problémát és a kötet célját. „Magyarországon már nemcsak a szakemberek jelentős része, de a szélesebb közvélemény számára is egyre világosabbá vált, hogy a kilencvenes években a térségben még élenjáró Magyarország nemhogy felzárkózna a fejlett Európához, de immár a sorstársak között is egyre inkább sereghajtó. Lassuló gazdasági növekedés, ikerdeficittel párosuló állandósult államháztartási deficit, magas államháztartási centralizáció, a nagy elosztási rendszerek működési zavarai és finanszírozási problémái, emelkedő államadósság, növekvő kiábrándultság, az euró átvételének távolodása, a belső és külső bizalom szertefoszlása, mind-mind súlyos és tartós problémákra utalnak, amit nem lehet már egy-egy véletlennek vagy rossz gazdaságpolitikai döntésnek tulajdonítani. A felszínen ezek mindig egy-egy konkrét, egyedi problémának tűnnek [...]. Az igazi okok, problémák mélyebben vannak, amelyekkel ritkábban próbálunk szembesülni. »Fecseg a felszín, hallgat a mély« – de jó lenne szóra bírni.” (9. o.)²

Muraközy László bevezető tanulmánya azonban nemcsak a problémát veti fel ilyen élesen, hanem a válasz lényegére is rámutat. „Egyre inkább látható, tudható – írja –, hogy a gazdaságpolitika önmagában nem érthető meg, nem magyarázható. Különösen a magyar nem. A tanulmányok ezért valójában túllépnek a gazdaságpolitikai közelítésen, a mögöttes mélyebb elméleti, társadalmi és történelmi összefüggésekre koncentrálnak. Közös a tanulmányokban az is, hogy *a gazdasági folyamatokon túl politikai, társadalmi és történelmi összefüggéseket is bevonnak a elemzésbe.* [...] *Ez a kötet ott kezdődik, ahol a gazdaságpolitika általában végződik.*” (13. o.) (Kiemelés tőlem – Sz. Gy.) Ezzel a szemléletmóddal nem lehet eléggé egyetérteni. A bevezető tanulmány ezt követően röviden áttekinti a kötet hat szerzőjének írását, majd ismerteti azt a *kerekasztalvitát*, amelyet *Martin József Péter*, a Figyelő főszerkesztője vezetett.

Antal László tanulmánya elején saját maga csalódásairól számol be. „Az ezredforduló táján még szinte biztos voltam abban – írja a tanulmány első sorában –, hogy az egykori szocialista országoknak [ez] a csoportja [...] [a] transzformációs válság után legalább egy évtizeden át a töretlenül fenntartható pályán képes folytatni gyors felzárkózását az unióhoz... [...] Nem számítottam persze gyors reálkonvergenciára” [...] „tudomásul kell ven-

¹ Lásd *Czeplédi Pál* [2007]: Folyamatosság és változás a rendszerváltás előtt és után. Beszámoló a Fecseg a felszín, hallgat a mély. Tudatok és tudatalattik a gazdaságpolitikában című konferenciáról. Tudományos tájékoztató, *Közgazdasági Szemle*, 4. sz. 384–388. o.

² Muraközy itt pontosan idézi József Attilát. Kérdés, hogy a konferencia és a kötet címadói miért nem jártak el hasonlóan.

nünk, hogy növekedési teljesítményünk sem kerül a rekordok könyvébe” (48. o. és 50. o.). A helyzet azonban még ezeknél a kezdeti feltételezéseknél is kedvezőtlenebbül alakul.

Eléggé általános az az elképzelés, sőt remény, hogy ebből a helyzetből a jóléti állam radikális leépítésével lehet kitörni. Antal László egészen határozottan elutasítja ezt a koncepciót. „Az újraelosztás drasztikus csökkentése aligha szabadíthat fel jelentős növekedési energiát azokban az országokban, ahol kemény hagyományai vannak a kiterjedt jóléti rendszernek. Ebben a körben – így nálunk is – nagy ellenállásba ütközik a jóléti kiadások expanziójának nemcsak markáns csökkentése, de akár csak növekedésük megfékezése és arányuk stabilizálása a demográfiai struktúra épp most napirenden lévő radikális eltolódása mellett.” (61–62. o.) Ezután arra a következtetésre jut, hogy „meghatározó módon az adott ország történeti-kulturális hagyományai határozzák meg a redistribúció mértékét” (63. o.). Ezen a ponton azonban nem megy túl a szerző, hanem visszatér az általa lehetségesnek tartott megoldáshoz. „Kizárva a társadalombiztosítási járulékok további emelését vagy más adóterhek növelését, nehéz tudomásul venni, de valószínűleg igaz, hogy a mára már rombolóvá vált destabilizáló folyamatok megfékezésére, egy előreláthatóan nem önpusztító fejlődési pályára való visszamanőverezésre egyetlen lehetőség maradt, a társadalmi juttatások, transzferek növekedésének lassítása és az öngondoskodás szerepének növelése.” (78. o.) A fejtegetéseket, noha van visszatekintés az olsoni, a megoldást a társadalmi és politikai oldalon kereső szemléletre – „a mostanra kialakult helyzetet a minimumokban való megállapodás készségének hiánya, mély ellentétek jellemzik” (78. o.) – igencsak pesszimista bekezdés zárja le. „Intézményi változtatásokra biztosan sor kerül [...], mert ezek rövid idő alatt elkerülhetetlenné válnak, de valószínűleg nem összehangolt és nem következetes formában. Hosszú vajúdas után sem biztos, hogy reform születik. Hogy mikor ér véget a végeláthatatlan alkufolyamat, véges-e a végtelen, nem tudhatjuk.” (79. o.)

Muraközy László tanulmányának kiindulópontja, akárcsak Antal Lászlóé, a mélységes csalódottság. A tanulmány első része abból indul ki, hogy az ország „gazdasági és társadalmi gondjainak kulcseleme az államháztartás környékén található, ... [és] nem lebecsülve a deficit jelentőségét, én a kiadásokat érzem a központi problémának” (82. o.). Ezt a tézisszerű megállapítást őt, az államháztartás helyzetét leíró nagyon értékes és tanulságos ábra követi, ezek értelmezése azonban nem mindig van összhangban azzal, ami leolvasható a ábrákból. A szerző az 1. ábra kapcsán leírja ugyan, hogy „jól láthatók a négyévenkénti »választási púpok« a kiadások görbéjén, valamint az ország hátán és kárán” (83. o.), az az állítás azonban, hogy „kiugróan magas az állami kiadások GDP-hez viszonyított nagysága” (82. o.), nem felel meg annak, amit az ábrán láthatunk. Az ábra szerint ugyanis a magyar érték 1999–2001-ben gyakorlatilag megegyezett az európai OECD-átlaggal, és 1996–1997-ben, valamint 2002–2004-ben is csak árnyalatnyinál volt magasabb nála. Ez bizony nem „kiugróan magas” (82. o.) érték, mint ahogy ezt a szerző írja, különösképpen ha figyelembe vesszük, hogy az európai OECD-átlag olyan országok számait is magában foglalja, mint az Egyesült Királyság és Írország, valamint a mediterrán államok, ahol hagyományosan alacsony az újraelosztás aránya. A 2. ábra kapcsán a szerző azt írja, hogy „a magyar államháztartás bevételei tartósan kisebbek” (84. o.), mint az OECD átlagában, az ábrából viszont az láthatjuk, hogy nem ez a helyzet leglényegesebb eleme, hanem az, hogy alig három év alatt, 1994 és 1997 között az államháztartási bevételek a GDP százalékában mintegy 52 százalékról csaknem 42 százalékra csökkentek, szintjük pedig ezt megelőzően és ezt követően nagyjából konstans volt. Ennek korrekt értelmezése az, hogy a Bokros-csomag idején az államháztartási bevételek a GDP 10 százalékával csökkentek, ami három év alatt horribilis mértékű változás, és alkalmasint ez lehet a későbbi hiány legfontosabb oka. Ez mintha ellentétben állna a szerzőnek azzal a kiinduló tételével is, hogy „a kiadásokat érzem a központi problémá-

nak” (82. o.). A 3. ábra értékelése korrekt módon mutat rá mind a kiugró mértékű választási ciklusokra, mind pedig az egész időszakban fennálló nagymértékű hiányra, a 4. ábra pedig arra, hogy Lengyelország, Csehország és Szlovákia államháztartási kiadásainak GDP-ez viszonyított aránya 2006-ra az OECD EU-átlag alá csökkent, de semmi sem bizonyítja, hogy ez feltétlenül helyes és követendő. Végül a szerző azt írja, hogy „ha rátekintünk az 5. ábrára, érzékelhetjük az állam hihetetlen mértékű kiterjedését a hatvanas évek végétől kezdődően” (87–88. o.). Az ábrából azonban azt olvashatjuk le, hogy a GDP százalékában kifejezett kiadások 1986 és 2000 között mintegy 67 százalékról mintegy 46 százalékra, azaz 20 százalékponttal csökkentek, ami ismét óriási mértékű változás, és ami semmiképpen sem írható le úgy, mint „az állam hihetetlen mértékű kiterjedése” (88. o.). Mindezek után és a szerző ábráinak tükrében preconcepciónak tűnik, hogy „a hatalmasra nőtt államháztartási centralizáció, [az] óriási mértékű újraelosztás” (87. o.) a központi probléma.

A szerző ezután hosszasan és itt nem részletezhetően tekinti át a történelmi előzményeket, és arra a következtetésre jut, hogy „a klasszikus szocializmusban a lakosságot illetően [...] szó sincs a jóléti államról, a paternalizmus éppen az elvonást fedi el és teszi lehetővé” (104. o.). Ez a megállapítás vitatható, mert nehezen állítható, hogy a mindenkire kiterjedő ingyenes oktatás és egészségügyi ellátás, valamint az állampolgári jogon járó nyugdíj nem lett volna jóléti állam, a szerző legfontosabb megállapításai azonban a recenzens szerint a következők.

„A politikai átmenetet követően, a radikális változások ellenére sem merte az elit *nyíltan* (kiemelés tőlem – Sz. Gy.) felvállalni a kapitalizmus »építését«. [...] Az első kormány miniszterelnöke a német szociális piacgazdaságot tekintette mintának. [...] Az átlagember [...] irreális álmokat szőtt a magas életszínvonalal párosuló szociális biztonságról.” (114. o.) A stagnáló, visszaeső GDP növekvő részét fordították a lakosság személyi és közösségi fogyasztására, hogy tompítsák annak mérséklődését.” (116. o.) „Ennél lényegesen keményebb, sokszorosan bonyolultabb lépés lett volna az elmúlt szocializmus sokak számára egyik legnagyobb értékét jelentő jóléti rendszereinek a megnyirbálása, a korábbi időszak jövőre vonatkozó ígéreteinek revideálása, visszavonása, a nagy elosztórendszerek szanálása. Különösen olyan körülmények között, amikor a kimondva vagy kimondatlanul ígért jólét helyett besüvített a kapitalizmus szele az országba, versenyt, inflációt, munkanélküliséget, jövedelmi egyenlőtlenséget hozva.” (115. o.)

Mit jelentsen ez? Azt jelentené, hogy a jólét és a szociális biztonság óhaja a szociális piacgazdasággal együtt elvetendő aberráció, és a „kapitalizmus építése” az infláció, a munkanélküliség és a növekvő egyenlőtlenség igenlését jelenti? Avagy netán az olyan nyilvánvaló gazdasági törvények tagadását, hogy visszaesés idején a fogyasztás kevésbé esik vissza, mint a nemzeti jövedelem? Netán azt, hogy amit nem tettek meg eddig, azt meg kell tennünk ezután? Ha ez ezt jelenti, akkor a szerző elképzelései egy Pinochet vagy valami még rosszabb után kiáltanak. Ezt maga a szerző is belátja, amikor a következőket írja: „Az 1990-es szabad választásokkal Magyarországon [...] a kapitalizmus demokratikus modelljét követtük. Szemben például több volt szovjet tagállammal Közép-Ázsiában vagy éppen napjaink Kínájával [...], ahol a kapitalizmusba való átmenet diktatórikus politikai rendszerrel párosul” (120. o.) Ez lenne a kívánatos? A fenti elképzelés ugyanis – ha ez valóban az lenne – demokratikus körülmények között nyilván megvalósíthatatlan, és ami eleve lehetetlen, az nem tartozik a társadalomtudományok területére.

A tanulmány utolsó része az olsoni elemzés problémáinkra való alkalmazására tesz – e sorok írója szerint vitatható – kísérletet. Ez a kísérlet két okból tekinthető vitathatónak. Egyrészt nem számol az olsoni elemzés talán legfontosabb elemével, azzal, hogy negatív a korreláció az érdekérvényesítési képesség és a érdekcsoport nagysága között. Ezért ez az elemzés nem adhat közvetlen magyarázatot a Muraközy szerint túlméretezett jóléti

juttatások fenntartására, hiszen ebben szinte a társadalom egésze érdekelt. Másrészt Muraközynél nem jelenik meg a politikai rendszer és a gazdasági problémák közti kapcsolat, noha ezt a legtöbb elemző – én is – alapvető fontosságúnak tekinti. Ez a rész, sajnos, itt nem ismertethető részleteiben. A szerző a problémák megoldására nem fogalmaz meg javaslatot.

Győrffy Dóra tanulmányának már az elején is megjelenik, akárcsak az előző két tanulmányban, a csalódottság, amely később szinte központi szerepet játszik. „A paternalista attitűdök és a szabálykerülő magatartás öröksége együttesen eredményez egy olyan ördögi kört, melyben a kiábrándultság, a túlköltekezés és a lassú növekedés egymást erősítik.” (133. o.). Az ezt követő elemzés kiindulópontja a hiány és öröksége. A hiány és a paternalizmus által meghatározott körülmények között „a szűkös erőforrásokért való küzdelem a rendszer szerves összetevője volt. Ebben a küzdelemben a szabályok hiánya vagy semmibevétele és ez egyedi döntések dominanciája érvényesült.” (137. o.) „A szabályok semmibevétele az elit, azaz a bürokrácia szintjén a szocializmus egyik alapvető jellemzője volt, [...] [ami] minden résztvevő számára a jogállamiság követelményeivel ellentétes magatartásra ösztönzött.” (138. o.) „Az átmenetben a [...] paternalizmus és jogszabálykerülő magatartás [...] inkább felerősödött.” (139. o.). „Ezek a „folyamatok szinte természetes módon vezettek csalódáshoz és a rendszerből való kiábránduláshoz.” (140. o.)

Ezt az elvi bevezetést a kelet-közép-európai új EU-tagállamokra vonatkozó közvélemény-kutatási eredmények bemutatása követi. Ezek szerint a régi rendszert az újnál anyagi szempontból jobbnak ítélnők aránya 2004-ben Szlovákiában és utána Magyarországon volt a legmagasabb 70 százalékot megközelítő és 60 százalékot meghaladó értékkel. Az anyagi helyzetükkel megelégedettek részaránya egyértelműen Magyarországon volt a legalacsonyabb, 1991 és 2004 között mindvégig 20 százalék körüli értékkel. Egy másik, az OECD-államok nagy részére kiterjedő felmérés szerint Portugália után Magyarországon tartják a legtöbbben túlzottnak az egyenlőtlenséget, mindkét esetben a lakosság több mint 90 százaléka. Ez, ugyanezen forrás szerint, az egyenlőtlenség csökkentését célzó állami beavatkozás kiemelkedően nagy mértékű igényével jár együtt.

Mindez azt mutatja, hogy „komoly szakadék van egyrészt az igények és a lehetőségek között, másrészt pedig az állam által nyújtott teljesítmény objektív és szubjektív értékelése között” (150. o.), noha az utóbbi megállapítás súlyát csökkenti, hogy az egyenlőtlenség számos országban, méghozzá földrajzi, történelmi és kulturális szempontból hozzánk közel álló országokban is, ténylegesen kisebb, mint nálunk. Ez az irreális elvárásoktól a jogos kiábrándultságig vezető olyan logikai sorra, modellre vezet, amelynek menete:

„Irreális elvárások az államtól + irreális kép a szocializmusról? Szükségyszerű kiábrándultság és csalódottság? Magatartási szabályosságok: adóelkerülés, populizmus, konszenzusképtelenség? Költségvetési egyensúlytalanságok? Lassuló gazdasági növekedés? Jogos kiábrándultság.” (153. o.)

A szerző szerint ez a modell jól írja le a magyar helyzetet. A modell Magyarország esetére való alkalmazása annyira fontos, hogy érdemes különös részletességgel ismertetni a tanulmány Magyarországgal foglalkozó részét.

„A régióban Magyarországot elsősorban a gulyáskommunizmus öröksége teszi különlegessé. A jóléti állam [...] nálunk nőtt a legnagyobbra [...], az életszínvonal is magasabb volt. Ennek örökségeként az államtól való elvárások is jóval magasabbak voltak [...], [majd] később az új rendszerben való csalódás és a régi rendszer iránti nosztalgia is erősebbnek bizonyult. [...] A gulyáskommunizmus mellett az átmenet sajátosságai is hozzájárulnak a magyar eset különlegességéhez. Az átmenet után a régi hatalmi elit megőrizte vezető pozícióit a közélet legtöbb területén, [ami] a békés átmenet biztosítója volt. [...] A régi elit dominanciájának számos következménye van a politikai környezet alaku-

lására nézve. Egyrészt a régi elit sikere [...] éles ellentétben áll az állampolgárok többségének tapasztalataival, akik megszenvedték a transzformációs recesszióval együtt járó nehézségeket. Az igazságtalanság érzése jelentősen hozzájárulhat az általános elégedetlenség érzéséhez. Másrészt az eliten belüli kapcsolatokat és így a konszenzus esélyét is jelentősen befolyásolja a javak egyenlőtlen elosztása. A kiegyezés meglehetősen valószínűtlen egy olyan társadalomban, ahol a kommunista/antikommunista törésvonal mentén az egyik minden erővel igyekszik megőrizni pozícióit, míg a másinak nincs vesztenivalója. Ebben a helyzetben egyik oldal sem érdekelt a kompromisszumokban, és a választások élet-halál kérdéssé válnak. Az önmérséklet a fogolydilemma logikájának megfelelően politikai öngyilkosságnak számít mindaddig, amíg a lakosság fogékony az ígéretdömpingre.” (158–159. o.) Végül „Magyarországon a külső tényezők is jelentősen hozzájárultak a költségvetési egyensúlytalanságokhoz. Az elmúlt három évtizedben az ország jelentős külső adósságot halmozott fel anélkül, hogy egyszer is szembesülnie kellett volna egy pénzügyi válsággal. [...] A befektetők erőteljesen bíztak abban, hogy előbb-utóbb az Európai Bizottság rá tudja kényszeríteni Magyarországot a fegyvelmezett pénzügyi politikára. [...] Közvetlen veszély hiányában a politikusok számára a válság távoli lehetősége ritkán írja felül a következő választások megnyerésének prioritását.” (159–160. o.)

„A felvázolt elméleti modell alapján az egyensúlytalanságok tartós megoldásához arra lenne szükség, hogy a rendszerváltás csalódottságából fakadó elégedetlenség miatt kialakult fogolydilemma-helyzetet a döntéshozók megoldják, hogy konszenzus alakuljon ki a fegyvelmezett államháztartás normáiról. [...] Az első és legegyszerűbb megoldás a politika elit belátáson alapuló kiegyezése a költségvetési fejelem érdekében. 2007-ben ez a elképzelés a politikai polarizáció miatt irreálisnak tűnik. [...] A második megoldás egyfajta tanulási folyamat, amelynek során az állampolgárok felismerik, hogy az ígéretésre épülő politika már középtávon sem jelent számukra hasznot [...], [ez] azonban csupán középtávon várható. Miután a fenti két megoldás közül egyiknek sincs a közeljövőben túl nagy valószínűsége, nem lehetünk túl optimisták. [...] A gazdasági felzárkózás jelentősen lassulhat és az elégedetlenség–hiány–lassú növekedés ördögi köre folytatódhat.” (162–163. o.)

Török Ádám tanulmánya nagyrészt történelmi visszatekintő jellegű, és ezért – legyenek ezek a fejtegetések bármennyire értékesek – csak viszonylag röviden foglalkozhatunk vele. Kiinduló pontja az az 1987-ben „a Tervhivatal elnökének megrendelésére” készült „stabilizációs gazdaságpolitikai kutatás”, amely „nyolc országot választott ki a sikeres és sikertelen stabilizációs/konzolidációs gazdaságpolitikák összehasonlító vizsgálatára” (167. o.). A nyolc ország Argentína, Brazília, Chile, Izrael, Jugoszlávia, Olaszország, Spanyolország és Törökország volt (168. o.); ez a tanulmány közülük Chilével foglalkozik a legrészletesebben. A stabilizációs politikák négy fő területe a nyolcvanas években a monetáris reform, az állami szektor jövője, a munkapiac és a külgazdasági politika volt. „A minta országainak többségében nemcsak stabilizációt valósítottak meg, hanem szabályozási és intézményrendszeri reformokat is, [ugyanis] stabilizáció már nem volt lehetséges alapvető reform (és nem reformok) nélkül” (187. o.).

A vizsgált négy terület legfontosabb tapasztalatainak az említett vizsgálatot követő éveket is figyelembe véve a következők tekinthetők. A monetáris és fiskális politika terén a legfontosabb tapasztalat „a monetáris politikai függetlenség és a stabilitási biztosítékok erősítése” (191. o.), valamint az, hogy „a fiskális politika nemzeti autonómiája ugyancsak megszűnőben van mindazokban az országokban [...], ahol jelentősebb mértékben jelen vannak külföldi magánbefektetők” (uo.). Az állami szektor átalakítását „főleg 2000 óta, részben Joseph E. Stiglitz munkássága és számos negatív tapasztalat alapján, a nemzetközi szakirodalom már jóval árnyaltabban ítéli meg” (193. o.). Ennek értelmében „a

privatizáció akkor lehet tartalmilag is sikeres (ahogy ez [...] Franciaországban vagy [...] Szlovéniában történt), ha [...] erős intézményi és szabályozási garanciák vannak arra, hogy a társadalmi jólét nem csökken a privatizáció nyomán” (199. o.). A munkapiacot illetően a „dereguláció és az állami szektor leépítése [...] nem oldotta meg a munkaerő-kínálat képzettségi és strukturális problémáit, mert [...] a felszabaduló munkaerőnek csak egy részét tudja felvenni a magánszektor” (203. o.). Végül a külgazdasági nyitást illetően „a sokkszerű importliberalizáció [...] szinte sehol sem járt drámaian gyors strukturális hatásokkal és fizetésiméreg-problémákkal, viszont felgyorsította a működőtőke-beáramlást” (206. o.).

A tanulmány utolsó, Kelet-Európára vonatkozó végkövetkeztetése a következő. „A következő két évtized tétje az, hogy a KKE-országok mekkora hányada tud bekerülni Európa fejlettségi középmezőnyébe, s meg is kapaszkodni ott. Erre még a magyar gazdaságnak is megvannak az esélyei, de kihasználásukhoz a döntéshozóknak 20 éve nem látott összefogására van szükség.” (212. o.) A cél nyilvánvaló, még ha szerény is, az utolsó mondat gyakorlatilag ugyanaz, mint amire Győrffy Dóra végkövetkeztetésként jut, de nincs szoros kapcsolatban a Török Ádám által addig leírtakkal.

Bokros Lajos tanulmánya nagyrészt ugyancsak történelmi visszatekintő jellegű, mint Török Ádámé, és ezekkel a történelmi részekkel itt is csak viszonylag röviden foglalkozhatunk. Legfontosabb megállapításuk, hogy a „klasszikus kommunizmus” megkülönböztető jellegzetessége” (216. o.) mindenekelőtt „a piactalan gazdaság pénztelen jellege” (220. o.). Csak az utolsó oldalakon derül ki, hogy mi is valójában a célja a hosszas – és itt, sajnos, nem részletezhető – történelmi áttekintésnek.

„Magyarországon a politikai rendszerváltást megelőzően [...] bevezetett gazdasági reformok átlépték azt a határmezsgyét, ami a piactagadó államszocializmus és a tőkés magángazdaság között húzódik” (244. o.), és ezért nálunk, értelemszerűen, nem volt szükség sokkterápiára. „Csehszlovákiában és Lengyelországban [viszont] a sokkterápiára szükség volt, és a sokkterápia intézményes elemei – így a liberalizáció és a stabilizáció – gyorsan látványos eredményeket hoztak.” (248. o.) „A magyar út [viszont]: sem sokkterápia, sem stabilizáció” (254. o.). „A külföldi szakmai befektetők [...] lényegében átvették a magyar gazdaság parancsnoki posztjait, óriási mértékű beruházásokat végrehajtva szinte teljesen megújították a gazdaság termék- és exportszerkezetét. Még fontosabb, hogy miután a befektetéseket zömmel külföldi megtakarítások fedezték, a magyar lakosság életszínvonala két rövid visszaesési időszakot leszámítva folyamatosan emelkedett.” (256. o.) „A gazdaság mély és eredményes megújulása, szerkezetváltása [...] elkényelmesítette a mindenkori kormányokat, amelyek a mai napig nem mertek hozzányúlni az állam szerkezetéhez, nem merték érdemben csökkenteni a költségvetési újraelosztás terjedelmét” (256. o.). Ezért „átokként ül rajtunk saját államunk túlméretes és eltorzult alkata” (257. o.). Ebből egyenesen adódik a ki nem mondott javaslat: radikálisan csökkenteni kell „a költségvetési újraelosztás terjedelmét” (256. o.).

Ezzel az elemzéssel semmiképpen sem értek egyet. Egyrészt ebben az elemzésben erősné magasztosulnak az ország legnagyobb hibái: az, hogy nincs hazai megtakarítás, az ország feléli jövőjét, és ezért „a befektetéseket zömmel külföldi megtakarítások fedezték” (256. o.), illetve hogy nincsenek vagy nincsenek kellő számban és kellőképpen erős magyar vállalkozók, és ezért „a külföldi szakmai befektetők [...] átvették a magyar gazdaság parancsnoki posztjait” (uo.). Másrészt nem látom igazolhatónak a költségvetés terjedelmének és az újraelosztás mértékének csökkentését, valamint a jóléti állam visszaszorítását.

Csaba László tanulmánya méltó befejezése és összegzése ennek a kötetnek. A „társadalmi divergencia ...” (258. o.) címet viseli, és azt vizsgálja, hogy „az átalakult országok csoportjában két évtized után tartósuló gazdasági és társadalmi eltérések milyen okokra

vezethetők vissza” (uo.). Már az első bekezdésben arra „a fő következtetésre” jut, hogy „a közösségi választások ugyan jelentősek, ezek szerepe azonban a pályafüggőséghez képest sokkal kisebb, mint a legtöbb elmélet föltételezi” (uo.). Felvetve a „norma vagy eltérés a széttartás” (uo.) kérdését, azt írja, hogy „e sokrétű fejleményt két ellentétes nézőpontból szokás elemezni. Az egyik a nemzetközi intézmények és a főáramú közgazdaságtan területünkre alkalmazott ágának a megközelítése, amiben a hangsúly a közös úton van. Az eltérések ebben az esetben mértékbeliek, semmiképp se nembéliek.” (259. o.) „A másik, nem kevésbé elterjedt megközelítés az antropológiai jellegű. [...] Ebben a megközelítésben nem a különbségek szorulnak magyarázatra, mert azok természetesen és a megfigyelésből adódnak, hanem az, hogy – ha és amikor – közös mozzanatok is föllelhetők az egyes társadalmak életútján.” (260. o.) Emellett „a politikatudományi és a szociológiai irodalomban egyre erőteljesebbé vált a piacgazdaságok eredendő sokszínűségének paradigmájára építő, s ezért a közgazdasági főárammal eleve éles vitában álló varieties of capitalism irodalom.” (261. o.). A divergencia, a volt szocialista országok közti eltérés tehát nem csupán vitathatatlan tény, és nem is megmagyarázandó véletlen vagy kivétel, hanem szabály. Ennek folytán ez az „együttesen kezelt országcsoporthoz egyre kevésbé alkot értelmesen egybefoglalható elemzési közösséget, egyetlen kategóriában történő áttekintésüknek mélyebb oka – a hagyományon kívül – immár nincsen” (264. o.).

„Az átalakult országokat ezért tartalmi oldalról a következő négy csoportba sorolhatjuk. 1. A »maradék Visegrád« plusz Szlovénia. [...] [Itt] az állami szerepvállalás, enyhe mérséklődése ellenére is, még igen kiterjedt maradt, és 46,3 százalékon állt 2006 végén. [...] A társadalmi elvárások és az erőviszonyok egyaránt erőteljesen újraelosztó államot hoztak létre. 2. A balti államok és Szlovákia, a 33–37 százalékos körüli, sok tekintetben az ír-angol modellt idéző újraelosztási hányaddal. 3. A délkelet-európai államok, vagyis Bulgária és Románia, valamint Horvátország. Itt a mezőgazdaság GDP-hez való hozzájárulása jelentősen meghaladja a közép-európai 3-4 százalékosat. [...] 4. A Független Államok Közösségébe tartozó [...] országok. Ezek közös vonása az államvezérelt gazdasági modell tartóssága, ami a nyersanyagszektor kiemelt jelentőségével társul.” (266. o.) E négy csoportnak és ellentmondásainak összehasonlító elemzése itt nyilván nem ismerethető.

Részletesen foglalkoznunk kell viszont a tanulmányt tartalmilag lezáró, Választhatunk-e szabadon? című résszel (278. o.). Itt a szerző mindenekelőtt elutasítja azt a nézetet, mely szerint „a kommunizmus romjain általában és mindenütt egyfajta neoliberais ideológia jegyében fogant, a nemzetközi szervezetek által végigvert egyenreceptet próbáltak volna ki. [...] E csoportok sokkal inkább a hosszú távú pályafüggőség, semmint az egyes időszakok és korszakok ideológiai hitvallása mentén jöttek létre.” (Uo.) Ezt én inkább úgy fogalmaznám meg, hogy a pályafüggőség erősebbnek bizonyult az uniformizációs törekvéseknél. Folytatva a szerző érvelését, „a jóléti modell az egyes országokban döntően nem közösségi választás kérdése, hanem a gazdasági modell alakulását képezi le. Vagyis nincs tárgyi alapja a társadalomtudományok jó részében napjainkig is zajló »miféle kapitalizmust is válasszunk« témakörű vitának.” (Uo.) E rész néhány fontos további megállapítása a következő. „A közép-európai országokban az állam kiterjedése ugyan nyilván mérsékelte a szegénység nyílt formáinak elterjedését, de nem vezetett egészében egyenlőbb, a skandináv országokat idéző, vagyis a társadalmat egyenlősítő megoldásokhoz” (278–279. o.). A „középosztály töredezettsége tartósulni látszik” (279. o.). A „szegénység [...] növekedése legalább átmenetileg elkerülhetetlennek volt mondható. Megbékélni azonban e jelenséggel aligha lehetséges, sem átmenetileg, sem pedig a jövőre nézve.” (Uo.). „Az átalakult országok oktatási és képzési rendszere a fejlődő országokéhoz képest még ma is jelentős versenyelőnyt jelent” (288. o.), azonban „létre-

jött az a helyzet, ahol a társadalom műveltségi és képzettségi színvonal és minőség szerinti kettészakadása valós veszéllyé vált” (281. o.). Noha a most idézettek általános jellegű megállapítások, a tanulmány azzal a megállapítással zárul, hogy „az eltérések tartósulnak, nem a közös múlt kísért [...], az átalakult országok tartósan eltérő csoportokat alkotnak” (283. o.).

Nem szeretnék itt bölcsebb lenni a hat szerzőnél, és nem vállalkozom összefoglaló értékelésre. Annyit mégis le kell írnom, hogy mindenekelőtt azokkal a nézetekkel értek egyet, hogy valamennyi volt szocialista ország és így Magyarország ezután követendő politikáját saját múltja határozza meg. Azok véleményét osztom, akik szerint a magyar jóléti rendszer nem szűkíthető, különösképpen nem lényeges mértékben, és hogy problémáink túlmutatnak a gazdaságon, és csak a politikai rendszer működés módjának megváltoztatásával rendezhetők.

Szakolczai György